

TÓTH ANNA JUDIT

PIROSKÁTÓL PARASZKÉVÁIG. EGY ÁRPÁD-HÁZI SZENTEKHEZ KÖTŐDŐ LEGENDA A KONSTANTINÁPOLYI PAMMAKARISTOS TEMPLOMBÓL

K I V O N A T: Jóllehet a 21. századra a szakirodalom egységesen Piroskaként hivatkozik Szent László királyunk Eiréné néven bizánci császárnévá lett lányára, az eredeti magyar név azonban nem állapítható meg teljes bizonyossággal. Így a kutatástörténetben más nevek is felmerültek, úgy mint Prisca és Paraszkéva. Az utolsó kétszáz évben a hazai katolikus és görög rítusú hagyományban mindkét név magyar megfelelőjeként a Piroska volt használatos. Hans Dernschwam törökországi útbeszámolójában fennmaradt egy egészen egyedülálló adat, amely szerint a konstantinápolyi Pammakaristos templomban őrizték Szent Péntek ereklyéit, aki egy szerb királylány volt és Szent Imre herceg felesége. Az adat történetileg nem hiteles, azonban felmerül, hogy valamilyen, pontosan nem tisztázható kapcsolatban van akár Szent László lányának, akár Szent Imrénnek a hagyományával. A Szent Péntek név a sokáig Belgrádban őrzött Szent Paraszkéva ereklyékre utal. A szöveg alapján valószínűsíthető, hogy Dernschwam információit helyi, magyar nyelvű adatközlőktől szerezte, akik bizonyára Konstantinápolyban rabszolgaként élő magyarok voltak. Feltehető, hogy e csoport elég nagy létszámú volt ahhoz, hogy körükben kialakulhasson egy új, folklorisztikus legendaváltozat, amely a helyben számukra elérhető ortodox és szerb kötődésű kultuszhelyet összekötötte saját magyar hagyományaikkal.

KULCSSZAVAK: Piroska, Szent Eiréné, Hans Dernschwam, Szent László lánya, Szent Imre felesége, konstantinápolyi Theotokos Pammakaristos templom, Szent Paraszkévé, Szent Péntek

JUDIT ANNA TÓTH

From Piroska to Prasceve – a legend of saints of the Árpád dynasty from the Pammakaristos church in Constantinople

ABSTRACT: King László's daughter, who got the name Eirene as Byzantine empress, is almost unambiguously called Piroska in recent scholarship, though her original Hungarian name cannot be established with complete certainty; scholars have argued for other names, namely Prisca and Parasceve. In the last two centuries Piroska was used as an equivalent for both names in the Hungarian Catholic and Orthodox churches respectively. Hans Dernschwam reported in his Turkish travelogue that the relics of Lady Saint Friday were kept in the Pammakaristos church in Constantinople, who was a Serbian princess and Saint Imre's wife. This unique information is not authentic historically, albeit it can be derived from the legends of Saint László's daughter or Saint Imre in an unclear way. The name Saint Friday refers to the relics of Saint Parasceve, that had been kept in Belgrade for a long time. On the basis of the text it is probable that Dernschwam got his information from local, Hungarian speaking persons, who presumably were Hungarians living in Constantinople as slaves. We can suppose that this group was large enough to develop a new, folkloristic variant of the hagiographic tradition that connected the Serbian and Orthodox cult place accessible for them with their own, Hungarian traditions.

KEYWORDS: Piroska, St. Eirene, Hans Dernschwam, daughter of St. László, wife of St. Imre, church Theotokos Pammakaristos in Constantinople, St. Parasceve, St. Friday

Szent László leánya, Komnénos János bizánci császár felesége számos forrás alapján jól ismert, s ugyanakkor mégis titokzatos tagja az Árpád-háznak. A magyar krónikák csupán futólag tesznek említést róla,¹ a görög források sokkal bősegebbek.² A történetíró Kinnamos szűk egy oldalt szentel személye dicséretének,³ a Komnénos-ház udvari költői, Theodóros Prodromos⁴ és Nikolaos Kalliklés⁵ több versben magasztalják.

Legendája nincsen, de két változatban is hagyományozódott életrajza a bizánci synaxarionokban,⁶ valamint szintén a hagiográfiai anyagban megőrződött egy terjedelmes vers, amelynek témája a császárné főműve, a Pantokratőr

- 1 Egy félmondattal a II. István és Komnénos János közötti háború bevezetésében: “Interea imperatrix Constantinopolitana filia regis Ladizlai nomine Pyrisk [...]” In: *Chronica Hungarici compositio s.XIV. c. 156, SRH I. 439.*
- 2 A görög forrásokat elsőként Moravcsik Gyula gyűjtötte össze: Moravcsik 1923. Valamivel bővebb forrásanyagot hoz magyar fordításokkal kiegészítve: Moravcsik 1984 – a posztumusz kötet egyes fordításait és a jegyzeteket Ritoók Zsigmond és Kapitánffy István készítette el. Magyar nyelven ezeken túl csak Nagymihályi Géza kötete foglalkozott kifejezetten Szent László lányával (Nagymihályi 2013.). Angolul két tanulmánykötet született, a Sofia Kotzabassi által szerkesztett 2013-as tanulmánykötet írásainak tárgya az Eiréné/Piroska által alapított Pantokratőr monostor, amelynek több tanulmánya is kifejezetten a császárné alakjával és a rá vonatkozó forrásokkal foglalkozik. 2019-ben jelent meg a Sággy Marianne és Robert G. Ousterhout szerkesztette tanulmánykötet, amelynek központi témája a császárné személye.
- 3 Kinnamos I. 4. Kiadása: Augustus Meineke (rec.), *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum.* Bonnae, Weber, 1836, ld. még Moravcsik 1984, 195.
- 4 Theodóros Prodromos epitaphiuma: Moravcsik 1923, 41–42. és Moravcsik 1984, 172–173. Theodóros Prodromos verseinek modern szövegkritikai kiadása: Hörandner 1974.
- 5 Nikolaos Kalliklés epitaphiuma: Moravcsik 1923, 42–43., Moravcsik 1984, 166–167. A két költő, Theodóros Prodromos és Nikolaos Kalliklés személyéhez, ill. a verseikben megmutató Eiréné-képhez lásd: Shlyakhtin 2019.
- 6 A synaxarionokba bekerülő életrajz egy hosszabb és egy rövidebb redakcióban ismert. A rövidebb változatot Hippolyte Delehaye publikálta először 1902-ben (Delehaye 1902, 887–890.), Moravcsik ezt közölte (Moravcsik 1923, 48–49), majd később magyar fordítással is megjelent (Moravcsik 1984, 113–117). A hosszabb redakciót Moravcsik csak Nikodém Hagioreítés újjörög nyelvű *Megas synaxaristéséből* ismerhette, kivéve a bevezetőt, amit Halkin kiadott ógörögül is, így kényszermegoldásként Moravcsik ezt az újjörög szöveget közölte újra, noha bizonyíthatóan tervezte a kéziratok összegyűjtését, és egy megbízható szövegkiadás készítését (Tóth 2022, 106.). A synaxarionok kritikai kiadását Sofia Kotzabassi készítette el (Kotzabassi 2013b, 160–189.; újraközölte: Sággy–Ousterhout 2019, 327–329, a hosszabb redakció magyar fordítását ld.: Tóth 2022, 110–112.) A szöveg kézirati hagyományához ld. Kotzabassi 2013, 162–170.

monostor.⁷ És természetesen ott vannak a Hagia Sophia gyönyörű mozaikjai, amelyek férje és Alexios fia társaságában ábrázolják, és amelyek alkotója, úgy tűnik, törekedett az egyéni vonások élethű megragadására.

Négy fia és négy lánya született, élénk karitatív tevékenységet folytatott. Nehéz megítélni, hogy mennyiben hiteles a magyar krónikás adat, amely szerint konfliktusba is került férjével magyar ügyekben, de azt biztosan elfogadhatjuk, hogy megőrzött bizonyos kapcsolatot hazájával.⁸ 1134-ben halt meg Bithyniában, ahová férjét kísérte el egy szeldzsuk törökök elleni hadjáratára.⁹ A Bizáncban elterjedt szokás szerint valószínűleg halálos ágyán tette le a szerzetesi fogadalmat és felvette a Xené, azaz Idegen szerzetesi nevet.¹⁰

Amit tudunk róla, az tehát nagyjából forrásokkal jól alátámasztott, megbízható adat – alakja mégis titokzatos marad. Ennek egyik fő oka a rá vonatkozó történeti tudás kontinuitásának a hiánya. Krónikáink megadják magyar nevét, de valójában ma már nem tudjuk teljes bizonyossággal kiolvasni és

7 Moravcsik 1923, 43–47. Moravcsik 1984, 121–126. Angol fordítása is megjelent: Magdalino 2013, 49–52. A Pantokrator monostor alapítólevelének részleges szövege és fordítása: Moravcsik 1984, 109–113. A teljes görög szöveg: Gautier 1974, 27–131., angol fordítása és kommentárok: Thomas–Constantinides Hero 2000, 725–781.

8 A házasság magyar történeti kontextusához ld.: Makk 1989, 127.; Moravcsik 1923, 8.; Heilig 1973, 238.; Kerbl 1979, 137.; Kapitánffy 2003, 77–78.; 153–169.; Bárány 2017, és 2019; Báling 2021, 156, 451–452. Ld. még a 14. lábjegyzetet. Pirocska-Eiréné tisztelete egyszerre érinti a Komnénos- és az Árpád-ház családi szentkultuszát, csakis a Skizma az ok, amely miatt ez a kultusz aszimmetrikus maradt: a katolikusok engedélyezték, hivatalos liturgikus formában nem tisztelheték Pirocskát, ahogyan az ortodoxok sem Szent Lászlót. Éppen ezért érdekes Klaniczay Gábor felvetése, aki szerint III. Béla nemcsak Magyarországon kaphatta az inspirációt Szent László király kanonizációjának kérelmezéséhez, hanem konstantinápolyi nevelkedése során, Manuél császárnak, László unokájának az udvarában is szembesülhetett László emlékének tiszteletteljes ápolásával (Klaniczay 2000, 159–161.).

9 Kinnamos I. 6. (p.14. Bonn): ἐπειδὴ τε βασιλεὶς ἐς τὸν πόλεμον ἤδη καθισταμένῳ τύχῃ τις ἐμποδῶν ἐγένετο (ἦ τε γὰρ ξύνοικος Εἰρήνη ἐξ ἀνθρώπων ἠφάνιστο, ὃ δὲ νόσῳ ἀλοῦς ἐς Βυζάντιον ἀνεκομίσθη) [...] (Mivel a már háborúba vonult császárnak útjába állt valamiféle balszerencse, ugyanis hitvese, Eiréné, távozott az élők közül, és maga pedig betegségbe esve Byzantionba tért vissza.) Halála időpontjához ld.: Moravcsik 1923, 10.

10 A synaxarionok megadják a szerzetesi nevét, és a Pantokrator monostor felszentelése alkalmából készült anonim vers is: Δομήτορα δὲ καὶ βασιλισσῶν Ἐένην, / ποθήσασαν ξένον σε καὶ ξένην, Λόγε, / κόσμου τε παντὸς καὶ πάσης φαντασίας /δεῖχθεισαν [...] συγκατατάξον τῷ χορῷ τῶν ἁγίων. „Az építettő Xene császárnét/ aki reád, Ige, az idegenre vágyódott, és idegennek /mutatkozott a világgal és minden látszatával / szemben [...] /sorold be a szentek karába.” (Ford. in: Moravcsik 1984, 125–126.)

azonosítani, hogy mi is ez a név. Amikor a skizma utáni Bizánc császárnéja lesz Eiréné néven, a nyugat számára idegen és ismeretlen világba lép át. Bár az ortodoxia szentje, de tisztelete megszakad legkésőbb Konstantinápoly bukásával, így a hagyomány folyamatossága keleten is elvész.

Először a 14. századi krónikakompozíció említi nevét Pyrisk alakban (SRH I. c. 156.), férjét nem nevezi meg.¹¹ Bonfini a maga művében ezt javítani próbálva a királylányt Manuél Komnénos anyja helyett feleségévé teszi.¹²

A magyar történettudomány kezdeteinél, amíg a kutatás nyelve is a latin volt, általában megtartották ezt a névformát, csak a latinizáló -a végződéssel látták el, így tesz pl. Pray György is történeti műveiben: Pyrisca.¹³ Kéri Borgia Ferenc nem is említi ezt a magyar nevet, csak a görögös Irenét használja, talán azért, mert az adott történeti kontextusban a magyar krónikák vonatkozó szövegével szemben a görög történetírók álláspontját fogadja el.¹⁴

Arra vonatkozóan, hogy a Pyrisc név tulajdonképpen micsoda, a modern szakirodalomban, csakúgy, mint az ismeretterjesztésben és a művészi alkotásokban is, leggyakrabban két variáció tűnik fel. Az első a Pyrisc nevet a Piroska egy változatának tekinti – az Árpád-ház nem ragaszkodott hozzá szigorúan, hogy keresztény szentek neveit használja, ezt bizonyítja a számos Géza és Béla. Ha a név valóban Piroska volt, ez becenév is lehetett, a Hagia Sophia mozaik-

11 Ld.: 1. lábjegyzet.

12 Bonfini, dec. II. lib. IV. 280–285: Quod ego haud difficulter crediderim, cum Pyriscam Ladislai filia, ut in Secundi Stephani gestis referetur, et Constantinopolitano Imperatori matrimonio collocatam, eorum Annales plane tradant: nomen imperatoris praetermittunt, quem Emmanuelem fuisse puto.

13 Pray 1774, 96 és passim, Pray 1763, 87, 94.

14 Kéri 1744, 386–387. a II. István és Ióánnés Komnénos közötti háború okait keresve szembe-síti a két forráscsoportot: Bonfini (decas 2, lib. 6., 55–60.) szerint a háború oka a császárné panaszlevele volt, miszerint a férje méltatlanul bánik vele és súlyosan megverte. Ez végső soron a XIV. századi krónikakompozíció *castigavit* szavát értelmezi és magyarázza. Ezzel szemben Kinnamos és Nikétas szerint a háborút az váltotta ki, hogy Bizáncban menedéket nyújtottak a magyar származású császárné rokonának, Álmos hercegnek, amit a magyar király rossz néven vett. Kéri, a modern kutatással összhangban az utóbbi magyarázatot tartja hitelesnek. Kéri arra is felhívja a figyelmet, hogy a felek családi kapcsolatai az összes forrásban zavarosak: a görögök Álmost István fivérének tartják, Bonfini az egész háborút Manuélhez kapcsolja, Bonfini és Kinnamos Lászlót tartják a császárné apjának, ezzel szemben Anna Komnéné Kálmánt.

ján is egy pirosposzsgás arcú, vörösseszőke asszonyt láttunk. A másik lehetőség, hogy a név a Prisca alakváltozata, feloldva a szó eleji mássalhangzótorlódást. Ebben az esetben a királylány védőszentje a római mártír volt. Ez az elképzelés már a 18. században is általános, Pray György is a Priscából magyarázta a nevet,¹⁵ nyelvészetileg ez könnyen levezethető.

Ezek mellett van egy harmadik, sokkal kevésbé közismert lehetőség. Sztripszky Hiador a görög kultúra Árpád-kori jelenlétét tárgyaló könyvében a görög eredetű személynevek (mint pl. Vászoly) kapcsán a következő, kissé enigmatikus sorokat olvashatjuk: „Piroska, oklevelekben Prisca, Szent László leányának igazi neve: a görög Paraszka, Paraszkéva. Piroskává csak a 18. század Dugonics-irányzata változtatta át.”¹⁶

Először is: hogy kerül ide Dugonics? Dugonics András (1740–1818) piarista író és matematikus 1794-ben írta meg Bátor Mária című drámáját.¹⁷ A cselekmény a középkori portugál történelem egy sokszor színpadra vitt eseménye, Ines de Cortes története, Dugonics ennek egy német drámaadaptációját dolgozta át, szinte sorról sorra fordítva a német eredetit – ugyanakkor a cselekményt áthozva magyar földre, Könyves Kálmán udvarába.¹⁸ Ez tette lehetővé, hogy Dugonics a cselekménybe beillesszen két levelet, melyek bizonyították az Árpád-ház jelentőségét a korabeli Európában: az egyik Kálmán apósától, a szicíliai normann I. Roger-tól érkezik, a másik pedig Piroskától, a bizánci császárnétól, aki a darabban Kálmán testvérhúga. Piroska nem személyesen jelenik meg a színen, hanem levelét olvassák fel, a jelenethez pedig Dugonics szokásához híven mellékel egy egész kis történeti áttekintést, lefordítva Kinnamosnak a császárnét méltató szavait.¹⁹

A Báthori Mária Dugonics népszerű, és legtovább játszott darabjai közé tartozott, Erkel Ferenc ezt választotta 1840-ben bemutatott első operája témájául. Tehát Dugonics Piroska-értelmezése igen nagy hatást gyakorolhatott a közvéle-

15 Pray 1774, 96: „De Pyrisca, seu Prisca [...]”

16 Sztripszky 1913, 31–32.

17 Az általam használt kiadás: Dugonics András: *Bátor Mária. Szomorú történet öt szakaszban. Endrődi Sándornak Dugonicsból írt tanulmányával*. Bp. Aigner [1881].

18 Heinrich 1882, 453–526. A német eredetivel összevetésről: 460–461.

19 Dugonics 1881, 145–146.

ményre – Sztripszky Hiadór viszont ezt nem tudományos állásfoglalásnak, hanem egyszerűen a nemzeti romantikus érzület fellángolásának tartotta. Viszont saját voksát nem a hagyományosabb Prisca, hanem a Paraszkéva mellett tette le, ennek rövidebb, Paraszka alakjából eredezteti a krónikák Pyrisc-jét. Sztripszky választása mögött nyilván ott volt a saját ruszin származása is, s ennek következtében a keleti egyház mélyebb ismerete, azonban az védhető felvetés, hogy a Pyrisk név mögött miért egy némileg perifériális latin szentet, Priscát, sejtünk, mikor levezethetjük egy rendkívül fontos és jelentős kultusznak örvendő görög szent nevéből is?

Itt fel kell hívnom a figyelmet, egy fontos distinkcióra. A Piroska és Paraszkéva nevek kétféle módon hozhatók egymással kapcsolatba, és ezek között világos különbséget kell tennünk. Megfigyelhető, hogy a 19–20. század folyamán a Paraszkéva név magyar nyelvi megfelelőjének a Piroskát tekintik. Ez olyasféle párosítás, mint amikor a görög Eugén nevet, amelynek jelentése „nemes”, magyarul Jenőnek fordítják – ami viszont egy ősmagyar törzsnév, nyilvánvalóan nincs sem etimológiai, sem más kapcsolatban az Eugénnel. A hasonló, teljesen önkényes megfeleltetések általában a 19. századig vezethetők vissza, megjelenésüket pontos időhöz és személyhez kötni ritkán lehetséges.²⁰ Egy ilyen párosítást hoztak létre a Piroska és a Paraszkéva között, ezért lehetséges, hogy a hazai ortodox vagy görög-katolikus kisebbségek Szent Paraszkévának dedikált templomai a szakirodalomban és a mindennapi gyakorlatban is helyenként Szent Piroska templomként jelenhetnek meg²¹ – miközben a római katolikusok között a Piroska név a Prisca név megfelelőjeként volt használatos.

20 Manapság a Jenő-Eugén párosítás a legismertebb Jókainak köszönhetően; a Gyula-Julius azonosítás már a 18. sz. végén megjelenik, a Friedrich magyarítására alkotott Frigyes használata a történelmi alakok esetében még a 19. század végén sem egyértelmű. A tisztán névmagyarítás szándékával létrehozott párosításoktól valamelyest elkülöníthetők azok az esetek, amikor egy régi magyar név mellé tradicionálisan ugyanazt a védőszentet választották, például a Bélák esetében Szent Adalbertet, ami a középkorig visszavezethető hagyomány.

21 Ld. pl.: Terdik 2011, 385.; Petrassevics 1990, 86. 16. jegyzet, vagy a konstantinápolyi patriarchátus magyarországi honlapján: https://patriarchatus.hu/el_el/szentek/romai-szent-paraszkeva-piroska-vertanu/. (letöltés: 2023.06.16.)

Sztripszky azonban ennél többet állít, azt, hogy Szent László lányát ténylegesen a Paraszkéva névre keresztelték. A Paraszkéva, görögül Paraskeué név közszóként pénteket jelent, ezen a néven három szent ismert. Közülük ketten ókori mártírok, egy július 26-án ünnepelt Róma városi Paraszkéva, és az október 28-án ünnepelt ikoniumi mártír. A balkáni országok kedvelt szentje azonban egy harmadik személy, az epibatesi Paraszkéva, ünnepe október 14.²² Oroszországban a nagy tiszteletnek örvendő Paraszkéva az ikoniumi,²³ azonban kultikus jelentőségét nézve mindenütt máshol az epibatesi szent a jelentős, aki azonban kronológiai okokból nehezen jöhet szóba az árpád-házi királyné névadó szentjeként, hiszen ő egy 11. századi, Konstantinápoly közelében élt szerzetesnő volt. A helyzetet bonyolítja, hogy Paraszkéva balkáni, ill. általában szláv népszerűségéhez hozzájárult, hogy alakja összekeveredett a néphit egy alakjával, Szent Péntekkel.

Három lehetséges névváltozatunk van tehát Eiréné eredeti nevére, és nincs semmilyen érvünk vagy forrásadatunk, amely teljes egyértelműséggel egyik vagy más mellett szólna. Az Árpád-házból, sőt az egész Árpád-kori névanyagból a Prisca, a Piroska és a Paraszkéva egyaránt ismeretlen, bár megjegyzendő, hogy a Penteka, Pentuka nem ritka, azonban csak szolgálónévként.²⁴

Mint hogy a császárnét az ortodoxia szentként tisztelte, Eiréné emlékeztének folyamatosságát leginkább ez a kultusz biztosíthatta volna, azonban ez nem történt meg, nem alakulhatott ki olyan tisztelet a személye körül, mint más szentéletű Árpád-házi királynéok esetében.

22 A három Paraszkévához ld. Detelić 2010, 94.

23 Mindegyik névforma esetében felmerül a kérdés, hogy miért hiányzik a kézirati hagyományban a szóvégi 'a' hang, amely a szó latin nyelvű ragozhatóságához szükséges volna. Ugyancsak kérdéses, hogy ha a királynét egy egyszerű latin néven Priscának keresztelték, akkor miért nem ezt a formát használja a krónikás és másolói, és miért torzult volna a név Pyrisk-ké. Mindezen megfontolások alapján nem meglepő, hogy mind a magyarországi tudományos kutatásban, mind az egyéb (ismeretterjesztő vagy hitéleti) szövegekben a 20. század végére a Piroska forma használata szinte kizárólagossá vált. A Sággy-Ousterhout (2019) szerkesztette tanulmánykötet pedig elsőként tett rá kísérletet, hogy a császárné magyar nevét az idegen nyelvű kutatással is megismertesse és elfogadtassa.

24 Fehértói 2004, 624–625.

Eiréné a Komnénos dinasztia szentje volt, tisztelete alapvetően kapcsolódott a dinasztia önreprezentációjához, emlékezete összeforrt a dinasztíával és a birodalommal – és végül mindkettő az enyészeté lett. Halálának napja, így ünnepe is augusztus 13-ra esett, ami az Úr színeváltozásának augusztus 6-i ünnepének az oktávája, így a nap liturgiája is ehhez az ünnephez kapcsolódik. Eiréné fő műve a Pantokratór kolostor megépítése, amelyet fia fejezett be, s ez lett a Komnénosok temetkezési helye is – az elhunyt Komnénosokról való megemlékezésekre viszont idehozták a Theotokos Hodégétria ikonját, amely talán Bizánc legnagyobb tiszteletnek örvendő ikonja volt. A Pantokratór kolostorban helyeztek el számos további jelentős ereklyét. Mindezek következtében Eiréné személye – éppen a saját ünnepén és a saját nyughelyén – némileg háttérbe szorult.

Most ugorjunk egy nagyot a 21. századig, egy egészen meglepő sajtóhírig, amely kissé komikusnak nevezhető, azonban érdemes felidézniünk, hogy az utána következők világosabbak legyenek. 2017-ben jelent meg egy internetes hírportálon a következő, erősen kattintásvadász cím: „Kilométeres sorban állnak a románok, hogy megcsókolhassák egy magyar királylány ereklyéit”²⁵ Az apropó Szent Paraszkéva jászvásári zarándoklata, akit a cikkíró nagyvonalúan azonosít Szent László lányával. A félreértés forrása a már említett Piroška-Paraszkéva névmegfeleltetés. Az internetes lap tévedésére Marton József esperes, egyháztörténész, a gyulafehérvári teológia kar professzora válaszolt, aki helyre tette, hogy ki is a Jászvásáron tisztelt szent, és személyének természetesen semmi köze nincsen Szent László leányához.²⁶ De hogy került ez a Szent Paraszkéva Jászvásárba? Egy évszázados, valóságos balkáni körutazást képező ereklyetranszláció révén. Ez a Paraszkéva a három azonos nevű szent közül az epibatesi származású, tehát Konstantinápoly környékén élt a 11. században. Teste valamikor 1204 és 1230 között került Veliko Tarnovába, a Bolgár birodalom fővárosába, amikor II. Iván Aszen cár megvásárolta az ereklyét a kereszteseektől.

25 https://alfahir.hu/2017/10/12/ortodox_keresztenyseg_romanok_romania_arpad_haz_szent_piroska (letöltés: 2023.06.16.)

26 <https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/nem-szent-laszlo-leanyanak-ereklyeit-csokolgatjak-az-ortodoxok> (letöltés: 2023.06.16.)

Tarnovo oszmán uralom alá kerülésekor 1393-ban először Vidinbe vitték, majd 1398-ban Nándorfehérvárra, miután a szerbek megvásárolták Bayazit szultántól. Ottani temploma ma is fontos kegyhely, szinte el sem lehet kerülni annak, aki megtekinti a nándorfehérvári várat. A város 1521-ben történt elfoglalása után maradványait Konstantinápolyba szállították hadizsákmányként, ahol a pátriárka megvásárolta a törököktől, majd bő egy évszázaddal később Vasile Lupu moldvai fejedelem szerezte meg és hozatta Jászvásárra 1641-ben, ahol aztán Paraszkéva Moldva védőszentjévé vált.²⁷

Ez a Paraszkéva érdekes módon a történelem folyamán nem először kerül magyar kontextusba, évszázados konstantinápolyi tartózkodása egyik forrásunkban magyar vonatkozást is kap. Verancsics Antal és Augier Ghislain de Busbecq 1553-as törökországi követjárása számos tudományos eredménnyel is járt. Megtalálták Ankarában a Monumentum Ancyranumot, Augustus császár politikai végrendeletének kőbe vésett példányát,²⁸ valamint a konstantinápolyi rovásírásos feliratot, amelyet Hans Dernschwam, a követség egyik tagja jegyzett le.²⁹ Ez a Dernschwam (1494–1568/69), a Fugger-ház alkalmazottja volt, aki terjedelmes, és érdekes megfigyelésekkel teli útinaplót hagyományozott az utókorra.³⁰ Itt a következőket olvashatjuk:

„A pátriárka templomában is mutatnak egy fakoporsót, benne vászonba bevarrott kis holttesttel; azt mondják Mária Salome az. Mellette a mellékhajóban fakoporsó, abban egy asszonyszemély; a rácok és a magyarok Szent Péntek asszonynak nevezik. Azt mondják, hogy rác nő volt, a szendrői rác király vagy despota lánya, aki Szent Imréhez, István király fiához ment feleségül Magyarországra, és szűz maradt. Az ajtó rácsát a törökök lepecsételték, hogy ne lehessen többé bemenni oda. Ugyanott a pátriárka templomában az egyik sarokban egy kőből készült, három rőf hosszú, több színű és csiszolt kerek oszlop áll, amelyről azt állítják, hogy Krisztus ahhoz volt kötve, amikor megostorozták.”

27 Detelić 2010, 95.; Schreiner 1971, 240.; Valtschinova 2009.

28 Verancsics epigráfiai tevékenységéhez ld. Tóth–Tóth 2012.

29 Dernschwam 1923, 40. A szöveg kiadása és további szakirodalma: Fehér 2020, 320–326.

30 Dernschwam 1923, 185; a magyar fordítása 1984, 323–324. Dernschwam életéhez ld.: Berlász 1964, 11–17.

Dernschwam magyar fordításának jegyzetírói is felvetették, hogy a naplóíró történetileg alaptalan állítása mögött az áll, hogy valamiképpen összekeveredett Paraszkéva, Piroska és Szent Imre feleségének alakja.³¹ Mielőtt állást foglalnánk az adat magyar történeti jelentőségéről, át kell tekintenünk, hogy egyáltalán mennyire hiteles az, amit Dernschwam Paraszkéva ereklyéiről ír.

A templom, amiről Dernschwam beszél, a Theotokos Pammakaristos templom, amelyet a törökök Kontantinápoly eleste után néhány évvel kijelöltek a pátriárka székhelyéül, és amely majdnem másfél évszázadig töltötte be ezt a funkciót, mígnem végül ezt is mecsetté alakították, ma Fethiye camii néven ismert.³² Minden nyugati útleírás, amely ebben az időszakban készült, legalább rövid leírást ad a templomról, amelyben számos ereklyét őriztek, bár a nyugati utazók számára a legérdekesebb látványosság az Alexios Komnénos nevével jelzett császársír volt.³³ Jelen tanulmányban csak azokat az utazókat emelem ki, akik írtak a lezárt oldalkápolnáról, ill. Paraszkéva ereklyéiről.³⁴

Hans Jacob Breuning (1552k–1616) 1579-ben indult szentföldi zarándoklatra, amelynek során útba ejtette Konstantinápolyt is, ahol két hónapot tartózkodott, 1579. május 22. és július 22. között.³⁵ A templom kapcsán ő is Szent Szalome, majd Szent Euphémia sírját említi először, majd Alexios Komnénos

31 A kommentárok írója (Dernschwam 1984, 561) szerint Piroskával keveri Paraszkévat és Szent Imre feleségét, aki bizánci császárlány volt.

32 A város elését és a Hagia Sophia mecsetté alakítását követően először rövid ideig a Szent Apostolok temploma volt a pátriárka főtemploma; annak elvétele után költözik a patriarkátus a Pammakaristos templomba. Nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy ezt mikor veszik el a keresztényektől, Schreiner (1971, 219.) szerint 1455 és kb. 1588 között volt a pátriárka temploma, és (Schreiner 1971, 222. n.12.) 1586 és 1591 között vehették el a görögöktől. Ld.: még Asutay-Effenberger 2007. Magát a templomot egy teljes monográfia is bemutatja: Mango 1978.

33 A fontosabb, a következőkben nem idézendő leírások pl. Salomon Schweigeré (1578–1581: Schweigger 1608, 119–121.), Stephan Gerlach témánkhoz tartozó adatai nem is annyira útibeszámolójában (nyomtatásban megjelent: Gerlach 1674.), hanem Martin Crusiushoz írott és az ő *Turcograeciájában* publikált leveleiben maradtak fenn (Crusius 1584.) Az összes leírás felsorolása: Mango 1978, 35–38, Schreiner 1971.

34 A korabeli leírások közül Ióannés Malaxos mellett Schreiner (1971, 239–240.) Lubenaut emeli ki, Effenberger (2007, 188.) Hans Jacob Breuningről és Martin Grunewegről tud, akik leírást adtak az oldalkápolnáról.

35 Kecskeméti 2007, 658.

nyughelyét. Ezután viszont azt írja, hogy egy olyan kápolna következik, amelyet a kalugyerek, azaz a görög szerzetesek állítása szerint a török császár lepecsételt, hogy senki se mehessen be, és itt fekszik eltemetve Szent Veneranda és Leonora, Leo császár hitvese.³⁶ A nevek már-már fiktívnek tűnhetnek egy ortodox templom ereklyéi között, de a szokatlan, ill. téves névalakok inkább annak eredményeként keletkeztek, hogy a valós adatokat a nyugati fül számára értelmezhetőbbé vagy kevésbé szokatlanná tegyék. Valóban megmagyarázhatatlan, hogy Bölcs Leo császár első felesége, Theophanó miképpen változott Leonorává, alighanem merő félreértés eredményeképpen, azonban más forrás is megerősíti, hogy csakugyan itt volt a szentként tisztelt császárné nyughelye.³⁷ A Veneranda pedig kétségtelenül Paraszkéva nevének egy latinus formája.³⁸ Ahol a szent kultusza elterjedt, a szent nevei igazodtak a pénteki nap helyi nevéhez, ami görögül Paraskeué („a készület napja”), a szláv nyelvekben azonban az ötös számból származik. A román és albán esetében a péntek neve megőrizte a latin formát (dies Veneris, tulajdonképp: „Venus napja”). Ezt latin nyelvű alakot egy szent megnevezésére használni részben blaszfémia lett volna, részben nyelvtanilag is megoldhatatlan, hiszen egy „Sancta Dies Veneris” értelmetlen lenne, így latin neve általában egyszerűen Parasceva. A Veneranda alak nyilvánvalóan a Venerisszel való összecsengése miatt jöhetett létre, akár egy népetimológiai magyarázatként, akár a blaszfémikus névhasználat tudatos elkerülésére

Martin Gruneweg szintén kortárs, 1584-ből származó beszámolója még ennyit sem tud,³⁹ ír a lezárt oldalkápolnáról, két koporsót látott, Paraszkévát nem említi meg.

A legrészletesebb és legpontosabb leírást egy Peter Schreiner bizantinológus által megtalált görög irat adja,⁴⁰ amelynek szerzőjét később Ióánnés Mala-

36 Breuning 1612, 68.: Hiebey ist auch ein Capell, so vom Türckischen Keyser (wie die Caloyeri oder Münch uns sagten) Versigelt, und darff niemand hienein kommen, darinnen soll begraben ligen Sancta Veneranda unnd Leonora deß Keyzers Leonis Gemahl.

37 Ld. Ióánnés Malaxos írását alább.

38 Mirjana Detelić (2010, 94., és 101. 6. jegyzet) a szent albán névalakját származtatja a Szent Veneranda névből.

39 Gruneweg 1584-ben járt a templomban, idézi: Effenberger 2007, 188.

40 Schreiner 1971. A szóban forgó kézirat: Cambridge, Trinity College Cod. O.2.36. 145v–152r, papírkézirat a 16. század végéről. Nem tudni, hogy került Cambridge-be, valószínűleg egy

xos személyében azonosították.⁴¹ A szöveg középgörög nyelvű, és teljes részletességgel felsorolja a templom minden ikonját és ereklyéjét. Itt a következőt olvashatjuk:

Καὶ ἐκεῖ κατὰ ἀνατολὰς ἔχει ἓνα παρ' ἐκκλησίδι καὶ ἔνε σφαλισμένο δι' αἰτίας τινὸς ὁποῦ θέλωμαι τὴν εἰπὴ παρακάτω. λοιπὸν τὸ αὐτὸ ἐκκλησίδι ἔχει μέσα εἰς τὰ δεξιὰ μέρη αὐτοῦ ἓνα σεντούκι ξύλινον, καὶ ἔχει μέσα τὸ λείψανον τῆς κυρᾶ Θεοφανοῦς τῆς βασιλίσσας ὄλονσωστ(όν). ἔτει καὶ ἀκόμι ἔχει ἕτερον σεντούκιον εἰς τὸ πλάγιον, καὶ ἔχει μέσα τὸ λείψανον τοῦ ἁγίου μάρτυρος Μερκουρίου. καὶ ἐμπρὸς εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν ἔνε τῆς ἁγίας Παρασκευῆς ἐκεινῆς ὁποῦ τὴν ἐορτάζουν οἱ Βούλγαροι εἰς τὰς δεκοκτῶ τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός, καὶ ἦτονε ἡ αὐτὴ ἁγία εἰς τὸ Μπελογράδι τὸ λείψανον αὐτῆς, καὶ ὅταν ἐδιάβη ὁ σουλτὰν Σουλεημάνις συγχωρήσει Θεο) ὕ καὶ ἐπῆρε τὴν Βουλγαρίαν ὅλην μάλιστα καὶ τὴν Σερβίαν, ἐπῆρε ἐν ὑστέροις καὶ τὸ Μπελογράδι. ἠῦρε τῆς ἁγίας Παρασκευῆς τὸ λείψανον καὶ ἔλαβέ τον κατὰ πῶς ἦτονοι μέσα εἰς ἓνα σεντούκι ἀργυρῶ, καὶ ἤφερε το ἐδῶ εἰς τὴν πόλιν καὶ ἔστειλέ το τοῦ π(ατ) ριάρχου Ἰερεμίου. καὶ ἔστειλε καὶ τζαούσιον καὶ ἔβαλέ το μέσα εἰς αὐτὸ τὸ παρ' ἐκκλησίδι καὶ ἔβαλέ το μέσα εἰς ἓνα σεντούκι ξύλινον κατὰ πῶς ἦτονοι με τὸ ἀργυρῶ σεντούκι, καὶ ἔβανε καὶ μία κλειδαρεῖα μεγάλη καὶ ἔκλισεν ὁ τζαούσιος, καὶ φαίνεται ἕως τὴν σήμερον κλειδομένη ἡ αὐτὴ ἐκκλησίτζα. καὶ τινὰς δὲν τολμᾶ νὰ ἀνοίξει τὴν αὐτὴν ἐκκλησίτζαν, εἰς ποινὴν κεφαλιακὴν. μόνον τὴν ἕξω μερέαν ὅστις βούλεται νὰ εἰδῆ, βάνει τὸ ὀμμάτιν του τὸ ἓνα καὶ ἐβλέπει καὶ τὰ τρία σεντούκια. τὸ ἓνα μὲν ὡς προείπαμεν τῆς Θεοφανοῦς, τὸ ἄλλο τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, τὸ δὲ ἕτερο τὸ τρίτον τοῦ ἁγίου Μερκουρίου, καὶ πλέον οὐδὲν ἕτερον.

nyugati utazó hozta, Schreiner a széljegyzetek egy 1651 utáni kéztől származtatja. A Pam-makaristosra vonatkozó rész helye: fol. 145v–161r. Angol fordítása: Mango 1978, 39–42.

41 Ióánnης Malaxos mint szerző azonosítása és az 1572–1587 közötti datáláshoz: Gregorio 1996.

És ott, keletre van egy oldalkápolna,⁴² ami le van pecsételve olyan okból, amit alább el fogok mondani. Ugyanebben a kápolnában jobb oldalon van egy faláda, és abban Theophanó úrnő, a császárné, teljesen ép holtteste.⁴³ Van ott még egy másik láda oldalt, és benne a szent Merkuriosz mártír teste. A szent asztal előtt van Szent Paraszkéva, akit a bolgárok október 18-án ünnepelek, és ennek a szentnek Belgrádban volt a teste, és amikor Szulejmán szultán Isten engedelméből átvonult és elfoglalta egész Bulgáriát és Szerbiát, végül elfoglalta Belgrádot is, megtalálta Szent Paraszkéva testét és elvitte, ahogy volt, egy ezüst ládában, és elhozta a városba és elküldte Jeremiás pátriárkának. És elküldött egy csaszut és elhelyezte [a szent testét] az oldalkápolnában és egy faládába tette, ahogy volt, az ezüst ládával, és egy nagy zárat tett oda és bezárta a csaszut, és az oldalkápolna máig zárva van, és senki sem meri kinyitni az oldalkápolnát a halálbüntetés [fenyegetése] miatt. Ha valaki kívülről látni akarja, a szemét odateszi és láthatja a három ládát. Az egyik, mint már említettük, Theophanóé, a második Szent Paraszkévéé, a harmadig Szent Merkurioszé, és semmi más nincs [ott].⁴⁴

Az utolsó beszámoló Reinhold Lubenaué, aki 1587–1588 folyamán tartózkodott a Konstantinápolyban, s bár mint később rátérünk, ő is tesz egy fontos észrevételt, a templom ezen részéről csak annyit ír, hogy *Capelle*-nek nevezi, s jelzi, hogy egy szent szűz sírja van itt.⁴⁵

Bár a Pammakaristos templom tudományos feldolgozottsága eléggé jó, és nagyszámú forrást gyűjtöttek össze, a szakirodalom egyáltalán nem ismeri Dernschwam útinaplóját a téma kapcsán. Ennek egyik oka talán az lehet, hogy

42 Az oldalkápolnához: Schreiner 1971, 240.; Mango 1978, 34.; Effenberger 2007, 187–188.

43 Ő az, aki Breuningnál Leonora néven említődik (Schreiner 1971, 240. 89. lábjegyzet).

44 (24. c. 121–144 sor, fordítás a szerzőtől)

45 Lubenau 1912, 174.: „Es ist auch noch ein ander Begrebnus in einer capellen, einer heiligen Jungfauen gewesen.” Lubenau személyéhez és utazása körülményeihez ld.: Koder 1988. Lubenau eredeti kézírata is csak 1629-ra készült el, de nem kerül nyomtatásba a 20. század előtt.

a többi, témánk szempontjából releváns utazó kapcsolati hálója összefonódott, többük egy olyan német protestáns körhöz tartozott, amely a vallási közeledés érdekében keresett kapcsolatot a görög ortodox egyházzal, és több évtizeddel Dernschwam után jutottak el Konstantinápolyba.⁴⁶

Az ismertetett források minden részletben megerősítik Dernschwam adatait, de a Szent Péntek asszonyra és Szent Imrere vonatkozó megjegyzések nélkül. Ennek oka könnyen belátható. Többi forrásunk informátorai a patriarkátus görög szerzetesei voltak, azt írták le, amit láttak, hozzátevé, amit vendéglátóik magyarázataiból megjegyeztek. Talán Breuning esetében gondolhatjuk, hogy tovább spekulált adatain, és így kerültek szövegébe a Leonora és Veneranda nevek. Aligha meglepő, hogy a helybeli görög Malaxos leírása a leginkább adatgazdag, hiszen ő nem szorult tol-mácsra, és pontosan tisztában volt adatai vallási és történeti jelentésével.

Mi a helyzet Dernschwammal? Elvileg a Szent Imre feleségére vonatkozó állítás lehetne Dernschwam saját – és téves – spekulációja. A magyar fordítás kommentárja mintha ezt sugallná,⁴⁷ azonban a szöveg inkább arra utal, hogy hallomásból szerzett információkról van szó. A minket érdeklő szövegrészlet német eredetije a következőképpen hangzik:

„Also zaigt man auch bey dem patriarchen in dem kirchle in einem hulczen sarch ein vornethen kleinen leib, sol Maria Salome sein. Darneben in der abseiten ein hulczener sarch, dorin ein weibs bild, nennent die ratzen vnd vngern Sent Pintteck assen. Sole in ratz-in sein gewesen, des raczischen konigs ader despoten von sendere tochter, welche S. Imrichem, konigs Steffans son, in Vngern verheiret gewest vnd jungkfraw pliben. Den gattern an der selbigen thur haben die turken versigelt, das man nincht mer hinein dorff gehen. Alda bey dem patriarchen im kirchle ist auch in eim winkel ein halbe stainen sunde sewle, in 2 eln hoch, von mer farben vnd polirt, doran Christus pepunden vnd gaisselt sol sein wordn.”⁴⁸

46 Vö. Rhoby 2009; Calis 2019, 174.; Kecskeméti 2007, 657–659.

47 Dernschwam 1984, 561.

48 Dernschwam 1923, 144.

Dernschwam leírásában a szentnek kizárólag a magyar nyelvű megnevezése olvasható „Szent Pinter asson” formában. Tehát az ereklyék mibenlétét illetően ő nem a Pammakaristos szerzeteseire támaszkodott, hanem a „ rácok és a magyarok” állításaira, és ezen belül is, úgy tűnik, magyar nyelvű adatközlők-nél informálódott. Nem vizsgálva Dernschwam magyartudásának kérdését – a népes követség számos tagja magyar volt, és nem csupán hungarus, tehát ha Dernschwam egyáltalán nem értett magyarul, akkor is számíthatott tolmácsolásra – magából Dernschwam szövegéből is sejthető, hogy felvette a kapcsolatot konstantinápolyi magyarokkal. Az útinaplónak a szöveghelyünket megelőző fejezetei éppen a török fogságban eladott magyarországiak történeteit sorolják. A Mohács utáni évtizedekben Magyarországról tömegesen elhurcolt rabok kiléte, történeteik, számuk más utazókat is foglalkoztatott.⁴⁹ Korabeli számukról csak találgathatunk, Stephan Gerlach levelére hivatkozva Crusius egyenesen azt írja, hogy a török fővárosban leggyakoribb nyelv a török, a görög, és a mediterrán kereskedelem nyelveként használt olasz után a magyar és a horvát.⁵⁰

Még ha bizonyosnak tekintjük is, hogy a Szent Péntek asszony megnevezés a konstantinápolyi magyaroktól ered, elképzelhető lenne, hogy az ő azonosítása Szent Imre feleségével már Dernschwam kiegészítése; azonban ennek esélye igen csekély. Szent Imre feleségével kapcsolatban nincs semmiféle bizonyos adatunk, a források és a modern kutatás négy, egyformán ingatag bizonyított-ságú álláspontot képviselnek a hitves személyét illetően: egy horvát és egy lengyel hercegnő mellett szóba jöhet egy bizánci és egy német-római hercegnő, de

49 Így például Ogier Ghiselin de Busbecq beszámolója ugyanazén követség kapcsán: „sed initio, ut dicam, non satis auspiciato, egresso Constantinopoli statim occurrerunt plaust-ra puerorum puellarumque, quae ex Hungaria Constantinopolim venales ducebantur. quo genere mercis nullum frequentius. neque aliter quam Antverpia exeuntibus variae mercium sarcinae solent occurrere, nobis subinde obviam fiebant omne genus misera mancipia Christiana, quae in dirum servitutem abducebantur; iuvenes, provectionisque aetatis homines gregatim agebantur, aut ita catena illigati, quemadmodum apud nos venales equi, longo ordine trahebantur” (Busbecq 1605, 79.). Vö. még Crusius 1595, 487.; és különösen az útinaplóban: Gerlach 1984, 152., 153., 161., 163., 191., 197–198., 217.

50 Stefan Gerlach levele alapján Crusius 1595, 487.: Est deinde post Turcicam et Graecam, maximus Byzantii usus Italicae linguae. Post hanc, Croaticae et Ungaricae: propter advenarum et captivorum, ex his regionibus multitudinem.

igazán meggyőző érvek nem szólnak egyikük mellett sem.⁵¹ A szerb despota lánya pedig már csak azért sem jöhet szóba komolyan megfontolandó lehetőségként, mert Szerbia az adott időszakban éppen bizánci uralom alatt állt. Ha a Szent Imre feleségére vonatkozó magyarázat Dernschwam kiegészítése, akkor megmagyarázhatatlan, hogy miféle forrásból vette volna az adatot, és miért gondolta volna, hogy kapcsolatba kell hoznia Szent Péntekkel (hiszen ő csak ezen a néven ismeri a szentet, a Paraszkéva név számára ismeretlen). Sokkal valószínűbb, hogy ez az információ is ugyanazoktól az adatközlőktől származik, mint a Szent Péntek asszony megnevezés.

Más a helyzet, hogy ha a Konstantinápolyban sínylődő magyarok és szerbek szempontjait vizsgáljuk meg. A délvidékről származók számára Szent Petka/Paraszkéva jól ismert szent lehetett, és az ereklyék translatiójáról is valós adatokkal rendelkezettek, hiszen arra csak három évtizeddel korábban került sor, ráadásul Belgrád elfoglalásakor a törökök a város keresztény lakosságát is Konstantinápolyba deportálták, így az ereklyék szerbiai kötődése megkérdőjelezhetetlen volt és maradt. Ugyanakkor az epibatesi Szent Paraszkéva életrajzi adatai meglehetősen jellegtelenek, mondhatni szinte tárt kapukat nyitnak a legendateremtő képzelet előtt. Nem tudjuk, hogy tisztelői mit gondoltak Szent Paraszkéva kilétéről, amíg maradványait Nándorfehérváron őrizték, de a számukra alighanem fontosabb volt a templom gyógyító erejű forrása, mint a szent történetisége.

A Konstantinápolyba került magyarok helyzetéről keveset tudunk, de az, hogy Dernschwamnak sikerült többekkel kapcsolatba kerülnie, mutatja, hogy ők is kereshettek egymással kapcsolatot, mint ahogy bizton feltehetjük, hogy vallásos vigaszt is igyekeztek találni, ami alapjául szolgálhatott kisebb közösségek létrejöttének. Dernschwam kijelentése, miszerint általában a magyarok és a rácok nevezik a szentet Szent Péntek asszonynak, elég egyértelműen erre mutat. Az adott helyzet a felekezeti különbségeken való túllépésre kényszeríthette az embereket, azonban érthető, ha a magyar foglyok a hozzájuk hasonlóan tulajdonképpen fogolyként Konstantinápolyba hurcolt szentben magyar kötődést

51 Kutatástörténeti összefoglalással: Báling 2021, 329–335. A görög házasság melletti és elleni érvek Uhrman 2012. A kérdés kapcsán Dernschwam beszámolóját említi: Tóth 2012, 328.

igyekeztek felfedezni. Nem fejthető fel, hogy a legendaképződés milyen forrásokból táplálkozott és hogyan zajlott, mert ehhez tudnunk kellene, hogy az ottani magyarok, szerbek, sőt a görögök is milyen ismeretekkel rendelkeztek egymás kultúrájáról és saját történelmükről. A magyarok közül a műveltebbek tudhattak róla, hogy létezett egy Pyrisce nevű Bizáncba került és ott eltemetett Árpád-házi királylány, mint ahogy arról is, hogy a Szent Imre legenda magyar szövege szerint Szent Imre felesége a görög császár lánya lett volna. Feltehetjük, hogy ezeknek a régi történeti kapcsolatoknak az emléke is belejátszott, mikor a rettenetes helyzetbe került magyarok között terjedni kezdett a vélekedés, hogy Konstantinápoly utolsó keresztény templomainak egyikében egy magyar gyökerekkel rendelkező szent nyugszik.

Hogy Paraszkéva körül egy sajátos kultusz alakult ki az oszmán birodalom fővárosában, megerősítheti Lubenau megjegyzése is, t.i. bár minden utazó megerősíti, hogy a törökök szigorúan zárva tartották az oldalkápolnát, azonban Lubenau az egyetlen, aki leírja ennek okát. Ugyanis törökök kezdtek odajárni imádkozni.⁵² A megjegyzés jelentőségét nem ismerte fel az eddigi kutatás.⁵³ Bár Lubenau ottjártakor a kápolna már évtizedek óta zárva van, nincs okunk kételkedni az állításában, amelyet azonban többféleképpen is érthetünk. A török megnevezés talán tévedés: és valójában azokról van szó, akikről Dernschwam beszél: a törökök magyar és délszláv foglyairól – Belgrád elfoglalása után a város keresztény lakosságát Konstantinápolyba deportálták. Lehetséges, az is, hogy valódi muszlim törökökről van szó – Szent Petkától Belgrádban különösen a meddő asszonyok remélték segítséget, és az ilyen jellegű gyógyító kultuszok könnyen átlépnek a felekezeti és vallási határokon is. És persze van harmadik lehetőség is: a kényszerből, vagy a szabadságuk visszanyerése érdekében az iszlámot színleg felvevő emberekre is vonatkozhat az utalás.⁵⁴ És persze mindezek a lehetőségek egyszerre is igazak lehetnek. Mindenesetre az bizo-

52 Lubenau 1912, 174: Es ist auch noch ein ander Begrebnus in einer Capellen, einer heiligen Jungfrauen gewesen; die Turcken aber dieselbe vorlengst vermachet und verschlossen, das man nicht dazukomen kan, weil sie etliche Turcken hin gefunden zu opfern und zu beten.

53 Schreiner (1971, 240.) valós vagy vélt oknak nevezi Lubenau magyarozatát, de nem látok okot, amiért kétségbe kellene vonnunk Lubenau állítását.

54 Néhány példa Gerlach naplójából: Gerlach 1984, 198–200.

nyos, hogy Paraszkévával a szultán egy korábbi helyén jelentős kultusztárgyat hozott magával, és egyszersmind potenciális tisztelőinek sok ezres táborát is fogolyként hozva be a városba. Politikai szempontból koránt sem meglepő, ha a szent kultuszát ezek után a hatalom korlátozni próbálta.

Nincs mód annak rekonstruálására, hogy miképpen öltött formát a Derschwannál csak vázlatosan lejegyzett hiedelem, és a legendaképződésnek e csírája mennyire tudott kibontakozni, azonban joggal vonhatjuk le konklúzióként, hogy Eiréné császárné városában halála után több mint négyszáz esztendővel e távoli földre kényszerült hazánkfiak újfent azt remélték, hogy egy Árpád-házi hercegnő földi maradványai mellett imádkozhatnak sorsuk jobbra fordulásáért.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Asutay-Effenberger 2007.** Neslihan Asutay-Effenberger: Zum Datum der Umwandlung der Pammakaristoskirche in der Fethiye Camii. *Byzantion*, 77. (2007) 32–41.
- Báling 2021.** Báling Péter: *Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszeré.* Bölcsészettudományi kutatóközpont, Budapest, 2021.
- Bárány 2017.** Bárány Attila: Magyarország, Bizánc és a nyugat a 11. század végén. In: Bárány Attila – Pósnán László (szerk.): *Európa és Magyarország Szent László korában.* S. n., Debrecen, 2017. 193–224.
- Bárány 2019.** Attila Bárány: Diplomatic Relations between Hungary and Byzantium in the Eleventh-twelfth Centuries. In: Marianne Sággy – Robert G. Ousterhout (szerk.): *Piroska and the Pantokrator. Dynastic Memory, Healing and Salvation in Komnenian Constantinople.* Central European University Press, Budapest, 2019. 63–96.
- Berlász 1964.** Berlász Jenő: *Dernschwam János könyvtára.* [Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai LX.] Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1964.
- Breuning 1612.** *Orientalische Reiß deß Edlen unnd Besten Hansß Jacob Breuning.* Bey Johanne Carolo, Straßburg, MDCXII.
- Busbecq 1605.** *Augerii Gislenii Busbequii D. legationis Turcicae epistolae quatuor. Quarum priores duae ante aliquot annos in ucem prodierunt sub nomine Itinerum Constantinopolitani et Amasiani.* Typ. Wecheliani, Hanoviae, MDCV.
- Calis 2019.** Richard Calis: Reconstructing the Ottoman Greek World. Early Modern Ethnography in the Household of Martin Crusius. *Renaissance Quarterly*, 72. (2019) 148–193.
- Crusius 1585.** Martin Crusius: *Turcograeciae libri octo.* Ostenius, Basileae, 1584.
- Delehaye 1902.** Hippolyte Delehaye: *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis.* Apud Socios Bollandianos, Bruxelles, 1902.
- Dernschwam 1923.** *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55),* herausgegeben von Franz Babinger. Dunccker-Humblot, München–Leipzig, 1923.

- Dernschwam 1984.** Hans Dernschwam: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló.* Ford.: Tardy Lajos, jegyzetekkel ellátta Dávid Géza és Tardy Lajos. Európa Kiadó, Budapest, 1984.
- Detelić 2010.** Detelić, Mirjana: St. Paraskeve in the Balkan Context. *Folklore*, 121. (2010) 1. sz. 94–105.
- Dugonics 1881.** Dugonics András: *Bátori Mária. Szomoru történet öt szakaszban.* Endrődi Sándornak Dugonicsból irt tanulmányával. Aigner, Budapest, [1881].
- Effenberger 2007.** Effenberger, Arne: Zu den Gräbern in der Pammakaristoskirche. *Byzantion*, 77. (2007) 170–196.
- Fehér 2020.** Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye.* Magyarországi kutató Intézet, Budapest, 2020.
- Fehértői 2004.** Fehértői Katalin: *Árpád-kori személynévtár (1000-1301).* Akadémiai kiadó, Budapest, 2004.
- Gautier 1974.** Paul Gautier: Le typikon de Christ Sauveur Pantocrator. *Revue des études byzantines*, 32. (1974) 1–145.
- Gerlach 1674.** *Stephan Gerlachs deß Aelteren Tagebuch...an die Ottomanische Pforte zu Constantinopel...* Zunner, Frankfurt, 1674.
- Gerlach 1984.** *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai.* (ford. Kovács József László) Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Gregorio 1996.** G. de Gregorio: Studi su copisti greci del Cinquecento: II. Ioannes Malaxos e Theodosio Zygomalas. In: *Römische Historische Mitteilungen*, 38. (1996) 189–241., 258–259.
- Heilig 1973.** Konrad Joseph Heilig: *Ostrom und das deutsche Reich um die Mitte des 12. Jahrhunderts.* *Monumenta Germaniae Historica IX. Kaisertum und Herzogsgewalt im Zeitalter Friedrichs I.* Hirsemann, Stuttgart, 1973.
- Heinrich 1882.** Heinrich Gusztáv: Dugonics «Bátori Mária»-ja. *Egyetemes Philologiai Közöny*, 6. (1882) 453–526.
- Hörandner 1974.** Wolfram Hörandner: *Theodoros Prodromos. Historische Gedichte.* Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1974.
- Kapitánffy 2003.** Kapitánffy István: *Hungaro-Byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyar forrásokban.* Typotex, Budapest, 2003.

- Kecskeméti 2007.** Kecskeméti Gábor: Egy alig ismert 16. századi humanista: a körmöcbányai Paulus Rosa. *Irodalomtörténeti közlemények*, 111. (2007) 6. sz. 639–664.
- Kerbl 1979.** Raimund Kerbl: *Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf das Arpaden-Königreich*. Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien, 1979.
- Kéri 1744.** Kéri Borgia Ferenc: *Imperatores orientis, compendi exhibiti, e compluribus Graecis praecipue scriptoribus a Constantino Magno ad Constantinum ultimum et expugnatam per Turcos Constantinopolim*. Typ. Academicis, Tyrnavia, 1744.
- Klaniczay 2000.** Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Balassi, Budapest, 2000.
- Koder 1988.** Johannes Koder: Early modern times. Travellers as a source for the historical geography of Byzantium: The diary of Reinhold Lubenau. In: Hélène Ahrweiler (ed.): *Geographie historique du monde méditerranéen*. Sorbonne, Paris, 1988. 141–148.
- Kotzabassi 2013.** Sofia Kotzabassi (ed.): *The Pantokrator Monastery in Constantinople*. De Gruyter, Boston–Berlin, 2013.
- Kotzabassi 2013b.** Sofia Kotzabassi: Feasts at the Monastery of Pantokrator. In: Sofia Kotzabassi (ed.): *The Pantokrator Monastery in Constantinople*. De Gruyter, Boston–Berlin, 2013. 162–170.
- Lubenau 1912.** W. Sahm (hrsg.): *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau I–II*. F. Beyers, Königsberg, 1912–1920.
- Magdalino 2013.** Paul Magdalino: The Foundation of the Pantokrator Monastery in Its Urban Setting. In: Sofia Kotzabassi (ed.): *The Pantokrator Monastery in Constantinople*. De Gruyter, Boston–Berlin, 2013. 33–55.
- Makk 1989.** Makk Ferenc: *The Árpáds and the Komneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- Mango 1978.** Cyrill Mango: The Monument and its History. In: H. Belting – C. Mango – D. Mouriki (eds.): *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*. Dumbarton Oaks Studies, Washington D. C., 1978. 1–42.

- Moravcsik 1923.** Moravcsik Gyula: *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor*. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei 7–8 füzet, S. n. Budapest–Konstantinápoly, 1923.
- Moravcsik 1984.** Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet forrásai*. Akadémiai kiadó, Budapest-Szeged, 1984.
- Nagymihályi 2013.** Nagymihályi Géza: *Az idegen szent. Árpád-házi szent Piroska élete és kora*. (Második, bővített kiadás) Kairosz, Budapest, 2013.
- Petrassevics 1990.** Petrassevics Nikefor: Ortodox és görögkatolikus vallásos néphagyományok kölcsönhatásai a Kárpát-medencében. In: Fejős Zoltán – Küllös Imola (szerk.): *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 1990. 74–88.
- Pray 1763.** Pray, Georgius: *Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII. ad annum MDLXIV. Deducti ac maximam partem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulis publicis et id genus litterariis instrumentis congesti. Vol I.* G. L. Schulzius, Vindobonae, 1763.
- Pray 1774.** Pray, Georgius: *Dissertatio historico-critica de Sancto Ladislao Hungariae rege*. Landerer, Posonii, 1774.
- Rhoby 2009.** Andreas Rhoby: The Letter network of Ioannes and Theodosios Zygomalas. In: Stavros Perentidis (ed.): *Ιωάννης και Θεοδοσίος Ζυγομαλάς*. Πατριαρχείο, θεσμοί, χειρόγραφα. Δαίδαλος, Αθίνα, 2009. 125–152.
- Sághy–Ousterhout 2019.** Marianne Sághy – Robert G. Ousterhout: *Piroska and the Pantokrator. Dynastic Memory, Healing and Salvation in Komnenian Constantinople*. Central European University Press, Budapest, 2019.
- Schreiner 1971.** Schreiner, Peter: Eine unbekante Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii) und weitere Texte zur Topographie Konstantinopels. *Dumbarton Oaks Papers*, 25. (1971) 217–248.
- Schweigger 1608.** Salomon Schweigger: *Ein neue Reyßbeschreibung auß Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*. Lantzenberger, Nürnberg, 1608.
- Shlyakhtin 2019.** Shlyakhtin, Roman: „A New Mixture of Two Powers:” Nicholas Kallikles and Theodore Prodromos on Empress Eirene. In: Marianne Sághy – Robert G. (eds.): Ousterhout: *Piroska and the Pantokrator. Dynastic Memory, Healing and Salvation in Komnenian Constantinople*. Central European University Press, Budapest, 2019. 291–304.

- SRH** Szentpétery Emericus (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum*. Typ. Universitatis Budapest, 1937–1938.
- Sztripszky 1913.** Sztripszky Hiador: *Jegyzetek a görög kultúra Árpád-kori nyomairól*. S. n., Budapest, 1913.
- Terdik 2011.** Terdik Szilveszter: Avaslekence fatemploma, Avasfelsőfalu – Skanzen. In: Kollár Tibor (szerk.): *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, Nyíregyháza, 2011. 383–394.
- Thomas – Constantinides Hero 2000.** John Thomas – Angela Constantinides Hero: *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*. Vol. I-II. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 2000.
- Tóth 2012.** Tóth Endre: A veszprémvölgyi kolostor alapításáról és Imre herceg menyasszonyáról. *Magyar Nyelv*, 108. (2012) 3. sz. 327–330.
- Tóth–Tóth 2012.** Tóth Endre – Tóth Anna Judit: Verancsics Antal Sárváron és Szombathelyen 1550-ben. *Vasi Közlöny*, 39. (2012) 1. 5–21.
- Tóth 2022.** Szent Eiréné/Piroska élete a bizánci synaxarionokban. *Ephemeris Hungarologica*, 2. (2022) 1. sz. 101–114.
- Uhrman 2012.** Uhrman Iván: Görög császárnak leánya...? *Orpheus Noster*, 4. (2012) 3. sz. 44–80.
- Valtchinova 2009.** Galia Valtchinova: Le transfert des reliques de sainte Paraskeve (Petka, Paraschiva) de 1641: témoignages de deux personnages religieux contemporains. *Revue des Études sud-est Européennes*, 47. (2009) 39–54.